

УДК 821.162.1

Ірина КИЯК
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

ДЕФІНІТИВНІ ПРОБЛЕМИ ЖАНРІВ ФАНТАСТИКИ У ТВОРЧОСТІ СТАНІСЛАВА ЛЕМА

У статті, що базується на особливостях прози Станіслава Лема фантастично-футурологічно-філософського спрямування, узагальнено результати літературознавчих дискусій щодо засадничих понять літературної фантастики й представлено дефініції її жанрів з урахуванням характерних жанрових мутацій та інтерференції жанрово-стильових канонів. Узагальнено також функції наукової фантастики з акцентом на її евристичних можливостях; висвітлено значення наукової фантастики С. Лема як чинника сучасного цивілізаційного розвитку, як літератури попереджень.

Ключові слова: Станіслав Лем, літературні жанри, наукова фантастика, футурологія.

The article, based on specific characteristics of Stanislaw Lem's prose of a fantastic, futurological and philosophical literary discussion summarizes the results concerning the basic concepts of science fiction and provides definitions of species including the common mutation of species and species interference and stylistic canons. Also highlights the features of science fiction, placing a strong emphasis on its ability eristic; shown the importance of S. Lem's science fiction as a factor in the development of modern civilization, as the literature cautions.

Key words: Stanislaw Lem, literary genres, science fiction, futurology.

W artykule, bazującym na cechach szczególnych prozy Stanisława Lema o charakterze fantastycznym, futurologicznym i filozoficznym podsumowano wyniki dyskusji literaturoznawczej, dotyczącej podstawowych pojęć fantastyki naukowej i podano definicje jej gatunków z uwzględnieniem typowych mutacji gatunków oraz interferencji kanonów gatunkowych i stylistycznych. Uwypuklono także funkcje fantastyki naukowej, kładąc silny akcent na jej możliwości erystyczne; ukazano znaczenie fantastyki naukowej S. Lema jako czynnika współczesnego rozwoju cywilizacyjnego, jako literatury przestrogi.

Слова ключові: Станіслав Лем, gatunki literackie, fantastyka naukowa, futurologia.

У сучасній культурі фантастика впливає на різні сторони суспільного життя завдяки поліфункціональності її творів, що є результатом синтезу інтелектуальних, художніх та естетичних цінностей. Процеси економічної та політичної глобалізації, побудова інформаційного суспільства характеризуються надзвичайно високими темпами науково-технічного прогресу. А нові проблеми, з якими людство раніше не стикалося, наприклад, стосовно вибору майбутнього, виживання і попередження всіляких катаклізмів, – потребують передбачення. І тоді водночас із наукою приходить на допомогу наукова фантастика. У зв'язку з цим актуальним є вивчення феномену фантастики і футурології. Необхідно відзначити і те, що і розвиток фантастики живиться тими змінами, які притаманні сучасним соціальній, технічній, науковій та інформаційній сферам.

Для реалізації поставлених завдань у дослідженні комплексно розглянуто типологію жанрів фантастики з урахуванням характерних жанрових мутацій та інтерференції жанрово-стильових канонів, узагальнено та обґрунтовано дефініції ключових понять наукової фантастики, футурології, утопії та антиутопії, надано

їх порівняльний аналіз у зіставленні з теоретичними визначеннями і різножанровою творчою практикою Станіслава Лема.

У сучасному вітчизняному літературознавстві маємо небагато наукових досліджень творчості С. Лема. До них віднесемо огляди футурантастики Деяна Айдачича [1], а також оригінальні дослідження герменевтичних аспектів кіноінтерпретації художнього твору (на матеріалі екранізації художньої прози Станіслава Лема) [2].

1. Розкриття особливостей фантастики як жанрового «гібриду» потребує насамперед аналізу і конкретизації визначень різновидів цього жанру. Термін «фантастика» вперше використав французький критик Ш. Нод'є, який у 1830 р. написав статтю «Про фантастичне в літературі» у контексті загального літературного процесу, що має різну специфіку залежно від історико-культурних і територіальних відмінностей. Термін «наукова фантастика» (англійський аналог – science fiction) був уведений в обіг Х. Герисбеком у 1926–1928 рр. На його думку, наукова фантастика повинна передбачати, навчати і не займатися порожніми фантазіями. У фантастиці він виокремлював дві частини:

технологічну, або інформаційну, і фантастичні казки – «фентезі».

Поняття «фантастичного» неоднозначне: це створене фантазією і те, що не існує насправді; засноване на фантастиці; неймовірне, неправдоподібне; рідкісне, незвичайне, страшне; виняткове за певними якостями. А з наукової точки зору «фантастичне» – не підтверджене емпірично і теоретично, тобто не обґрунтоване. Фантастичне – давня складова людської культури. У кожній епосі творилася своя система фантастичних образів (велетні і ліліпути Дж. Свіфта, лермонтовський Демон, пушкінська Русалка, Ніс Гоголя, шагрена-ва шкіра у Бальзака, Мефістофель Гете...).

Найбільш загальне визначення вказує на те, що фантастика – це така література, в якій суттєву роль виконують фантастичні образи. Деякі дослідники вважають, що науково-фантастичний жанр є антитезою до жанрів реалістичного історичного роману. А відомий польський письменник, фантаст і філософ С. Лем вважав, що така література володіє модальними висловлюваннями, які недоступні науці та філософії, тобто нема «гротескної фізики, ні фантастичної історії».

До сьогодні відсутня не лише загальноприйнята концепція утопії, а й навіть загальновизнане трактування цього поняття та означеного ним феномену [3, с. 166]. Найбільш поширеним елементом духовного світу людини вважав утопію польський історик А. Свєнтоховський, який розумів під утопіями «всілякі розумові побудови поліпшених форм людського співжиття в майбутньому». Дуже широко сприймаючи утопію, він вважав, що вона входить до складу багатьох етичних теорій, дидактичних систем, художніх творів [4].

Термін «антиутопія» вперше ввів у науковий обіг Дж. Стюарт Мілль для характеристики творів, які мали одночасно полемічний і прогностичний характер. Антиутопія розглядається у публікаціях, які присвячені утопії та утопічній літературі як її різновиду [5; 6]. Формування жанрового канону літературної антиутопії здійснювалося на основі утопічної жанрової матриці. Її канонізація пов'язана із романом Є. Замятіна «Ми». Під антиутопією розуміли літературу полемічного характеру з яскраво вираженим ідеологічним змістом. Вона визначається в літературознавчій науці як «пародія на жанр утопії або на утопічну ідею» [3, с. 38]; «зображення (здебільшого у художній прозі) небезпечних, руйнівних і непередбачених наслідків, пов'язаних із побудовою суспільства, яке відповідає тому чи іншому соціальному ідеалу» [7, с. 29].

Виходячи з того, що сучасна літературна антиутопія є поліжанровою структурою, для дефініції та опису синтетичних жанрових утворень необхідно відштовхуватися від комплексу критеріїв і методологічних підходів до диференціації різних маніфестацій жанрових моделей. Проте подібна класифікація виявляється надто громіздкою, ускладненою, один і той же твір може підпадати під різні групи через поліморфність структури та багатогранність жанрового змісту, не виявляючи домінуючі ознаки, а навпаки, ускладнюючи розуміння загальних тенденцій розвитку жанру в контексті культури. Отже, футурологія ґрунтується своїми висновками на соціально-економічному прогнозуванні завдяки методології точних наук, а також на художньому уявленні тенденцій розвитку майбутньої цивілізації, усвідомлюючи крах утопії безмежного прогресу наукового пізнання.

Дослідження різноманітних жанрово-тематичних груп фантастики носить інтердисциплінарний характер, зокрема, часто вона ставала об'єктом вивчення вченими – філософами, соціологами, лінгвістами. Тому заслуговує на спеціальне уточнення поняття сучасності фантастики та її поділу у літературному дискурсі. Наведемо оцінку, що дав цій проблемі С. Лем: «По суті кажучи, стосовно майбутнього життя на далеких планетах, я висловлююсь про сучасні проблеми і про своїх сучасників, котрі мають галактичний одяг».

Для характеристики різновидів фантастики використовують поняття метажанру [8, с. 53]. Головною підставою для введення до категоріального апарату поняття метажанру є потреба розмежувати формалізовані категорії на зразок авантюрного роману, фантастичної повісті (які традиційно розглядаються як дефініції жанру) і ширші, базовані на специфіці зв'язків тексту й позатекстової дійсності поняття, як-от фантастика, авантюрна проза тощо. Метажанр фантастики включає в себе жанри фантастичного роману, фантастичної повісті, фантастичного оповідання й може дедалі подрібнюватися на піджанри на зразок науково-фантастичного роману або повісті антиутопії. Можемо зазначити, що наукова фантастика, фентезі, альтернативна історія, утопія та антиутопія є складовими фантастики як особливої метажанрової системи. Теоретичні дефініції цих понять відрізняються, що можна відслідковувати на наведених у [9] характеристиках.

Метажанрова система фантастики складається з досить різноманітних за формально-змістовими ознаками метажанрів. Можна сказати, що всі вони відповідають характеристиці фантастики як «дивно-незвичних образів чи

уявлень, які не мають аналогів у дійсності, нереальних предметів або явищ із високим ступенем умовності» [9 II, с. 522]. В усіх творах цих метажанрів «змальовано нереальні події, що видаються за реальні, правдоподібні» [9 II, с. 522]. Генологія вказує на розмаїття жанрів і різновидів у середині фантастичної літератури як жанрової системи: «фантастика стосується будь-яких жанрів (чарівна казка, тваринний епос, рицарський роман, готичний роман, утопія, антиутопія, наукова фантастика, фентезі тощо)» [9, II, с. 523].

К. Фрумкін теж торкається питання, як автори фантастичних творів пояснюють незвичайність феноменів у структурі їх світу [10]. А. М. Назаренко пропонує власну класифікацію фантастичної літератури за критерієм різновидів чудесного. Він розглядає фантастику як літературний прийом, що існує в тексті об'єктивно і виділяє такі класифікаційні групи: порубіжна зона (твори якої лежать між фантастикою і реалізмом); «чиста» фантастика; релігійна фантастика; містика; альтернативна історія; наукова фантастика; фентезі; наукове фентезі [11].

Ключовим концептом при визначенні наукової фантастики (science fiction у західному літературознавстві) виступає дотичність до науки – науковість або наукоподібність [12, с. 251]. Ю. Ковалів зазначає стосовно наукової фантастики, що «в ній інтелектуальний дискурс домінує над художнім, хоча визначальним залишається образ, а не поняття. У творах такого типу використовують розмаїті гіпотези (щодо існування телепатії, віртуального часопростору, роботів, мутантів тощо), частина яких стала реальністю (доробок К. Чапека, С. Лема, К. Воннегута, І. Єфремова, братів А. та Б. Стругацьких, О. Бердника)» [9 II, с. 523]. Наукова фантастика тяжіє до реалістичної мотивації події в системі твору, оминаючи незвичайність фантастичних феноменів. Письменники-фантасти, використовуючи всі текстові ресурси, основним серед яких є наукоподібність стилю, щоб навіяти враження максимальної ймовірності того, що відбувається у творі, реалізують у своїй прозі наявні події моделі.

Одвічну мрію людства про Золотий вік утілює в собі метажанр утопії. Поняття утопії у довідковій літературі зазвичай апелює до позитивних концептів мрії, вигадки [9 II, с. 517], зображення ідеального суспільства [6, с. 293] або ідеальної держави. У [13, с. 38] тлумачення антиутопії звужене, у своїй дефініції антиутопія апелює до категорії пародії і сатири: «Антиутопія – пародія на жанр утопії або утопійну ідею. Якщо утопісти пропонували рецепт порятунку

від усіх соціальних та моральних негараздів, то антиутопісти, як правило, пропонують читачеві розібратися, як розплачується простий обиватель за всесвітнє щастя». За Ю. Кагарлицьким, «антиутопія – та форма критики, коли в ролі судді виступає Час. Він повинен підтвердити чи спростувати уявлення утопістів, виявити те погане, що міститься в суспільстві сьогодення. Антиутопія – це критичний розгляд прогресу, тому вона й не могла з'явитися раніше, ніж сформувалася ідея прогресу, раніше XVIII ст.» [14, с. 290].

Про майбутнє мріють, його можна планувати, але й можна передбачати. До останнього причетний фантаст і футуролог Станіслав Лем, який закликав глибше пізнавати світ, бо лише тоді можна прогнозувати майбутнє. Засновником футурології вважають німецького соціолога Осипа Флехтхайма, який у 1943 році вперше використав цей термін у листі до англійського письменника Олдоса Хакслі. Для прогнозування майбутнього використовують сьогодні понад 100 методів, у тому числі й, коли футурологи враховують та аналізують різні фактори впливу.

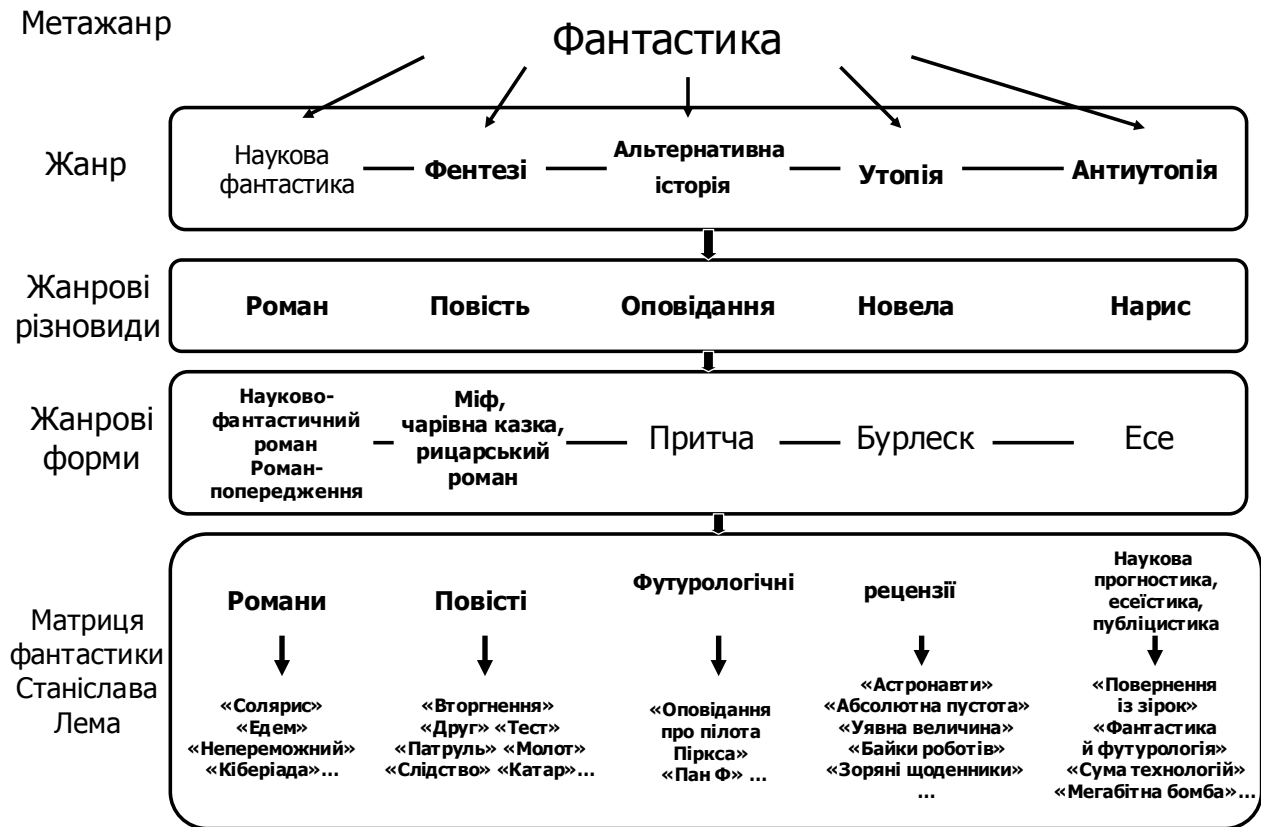
Прикладом зацікавленості фантастики у розв'язанні важливої проблеми є питання створення штучного інтелекту. Це предмет постійного інтересу С. Лема: і як колективний розум Соляриса, і як штучний інтелект «Голем – 14» з «Уявної величини» – складові системи вищих рівнів інтелектуального розвитку. Продовженням цих ідей, викладених у фантастичних творах, стала лемівська філософська книжка «Сума технологій», в якій можливості штучного інтелекту базуються на сучасних інформаційних технологіях. Письменницьке бачення світу корегується з часом. Як згадує С. Лем [15], він починав писати, коли ще не було ані ракет, ані космічних польотів, а за зміною предметів фантастики можна відстежувати нові грані літературної творчості, які є викликом революції у світі людської уяви. Футурологічно-філософські твори С. Лема спрямовані не лише на дослідження проблем технічної цивілізації. У його своєрідній антології існуючих і неіснуючих вступів до фантастики («Уявна величина») приділяється також увага до різних теоретичних питань, зокрема, мовознавства, естетики. В одному з інтерв'ю [15] С. Лем згадує про полеміку стосовно теорії структурної фантастики, з якої він вийшов переможцем, бо структуралізм виключає зв'язок літературного світу з об'єктивною дійсністю, різноплановим аналізом у мистецтві, ліквідує поняття диференційованого розуміння художніх цінностей.

Отже, специфіка наукової фантастики як явища, важливого для людей у плані футуро-

логії, у конструюванні моделей майбутнього стану людини і суспільства. Для креативної діяльності людині необхідна здатність до творчої уяви, фантазування. Таким чином, бачення різновидів фантастики може бути сформульоване у наступних дефініціях:

2. Сучасна фантастика і, насамперед, наукова фантастика С. Лема, що отримала загальне визнання, дозволяє говорити вже не про «жанр», а про вид літератури, що має різні жанрові форми:

Метажанрова система фантастики

- антиутопія (її різновид – роман-попередження) моделює через попередження можливе майбутнє, базуючись на розвитку небезпечних тенденцій суспільної динаміки;

- футурологія, висновки якої ґрунтуються на соціально-економічному прогнозуванні, подає у художньому уявленні тенденції розвитку майбутньої цивілізації. наукова фантастика – особливий тип фантастики, твори якої містять фантастичні припущення, що не протирічать основам позитивного знання, зберігаючи принцип наукової та художньої достовірності;

- фантастика – вид мистецтва, певний тип художньої образності, для якої є характерною наявність віртуальної реальності, що сформована при допомозі фантастичних припущень, які створені уявою;

Постать Станіслава Лема, зокрема, його жанрові та функціональні особливості в галузі фантастики і футурології можна розглядати і дуже широко, тобто в контексті наукової фантастики (від давнини до сучасності), і значно вужче (тобто лише в розрізі жанрових особливостей його творчості), і ще вужче, зупинившись конкретно на проблемі бібліографічній (тобто художні переклади; критичні статті; передмови і післямови до його видань в Україні), що можна назвати стисло: «рецепція творчості Станіслава Лема в Україні». З жанрової точки зору характеризує літературну діяльність С. Лема професор А.Р. Волков [16]: «...визначний представник науково-філософської фантастики. Основна проблематика творів – соціально-моральні перспективи розвитку сучасної цивілізації».

До цієї оцінки можна долучити нотатки «Від Видавця» [17]: «Ясно, що глобалізація, мобільні комунікації, соціальні мережі; заміна архаїчного спалення викопних решток, вугілля та нафти на новітню енергетику, відкриття нових елементарних часток, симбіоз електроніки з молекулярною біологією, нанотехнології як ніколи потребують нового осмислення. Ой як бракує системних мислителів, здатні вказати виходи з таких ситуацій, яких вже стоси назбиралося в сучасній цивілізації. До них можна спокійно зарахувати Станіслава Лема, хоч форма викладу його думок більше нагадує Езопа ніж дороговказ. Когнітивність всезростаючого масиву інформації набуває надзвичайної ваги. І ось тут Станіслав Лем є дуже помічний, а «Мегабітна Бомба» знаменито це класифікує. Ця книга як для Незнайків, які лише вперше осмислено торкнулися електронного приладу, так і для Знайоки, що замахнулися на грандіозні проекти. Вважатися Гуру в Інтелектуальних Технологіях без ознайомлення з оповідками Лема напевно нелегітимно».

Чимало зробив С. Лем і в царині есеїстики, розмірковуючи над проблемами свого жанру, а через них – над шляхами розвитку науки, технічного прогресу і, зрештою, усього людства. Йдеться про книги: «Діалоги» (1957), «*Suma Technologiae*» (1964), «Філософія випадку» (1968), «Фантастика й футурологія» (у 2-х томах, 1970), «Уявна величина» (1973), «Роздуми та шкідливі» (1975), «Бібліотека ХХІ століття» (1986)».

Отже, фантастика виконує місію художнього сприйняття підсумків і перспектив розвитку людини і суспільства. Вона створює особливий художній світ, в якому все застигло, формально стабільне і вічне стає рухливим, тимчасовим, все обновляється, старе відмирає, нове виникає [18].

Важливою для оцінки специфіки жанру наукової фантастики є власна письменницька думка. У цьому зв'язку цікаво порівняти два вислови фантаста-футуролога С. Лема: «Реалізм – це художнє відображення головних течій та стремління суспільства, що відповідають об'єктивній дійсності. Письменник, котрий працює над романами про сучасність, зображує її у своїх книгах безпосередньо, однак фантаст, спираючись на ці актуально існуючі тенденції розвитку, продовжує їх у майбутнє, а тому, робить їх більш випуклими і представляє якби під збільшуваним склом» [19]. «Вся хитрість складається з того, щоб в науково-фантастичному романі стерти межу між науковою теорією та видумкою... Я оперую видумкою, створюю літературну фікцію. У фікції не йдеться мова про те, чи можна здій-

снити на практиці яку-небудь теорію чи ні. Фантастичні книги повинні представляти сурогат майбутнього... Наукова фантастика – це різновид казок для дорослих... Літературу найбільше цікавить людина... Фантастичну літературу я вважаю літературою іншого гатунку» [19].

Станіслав Лем постійно знаходив нове художнє розв'язання проблем, що, мабуть, є результатом свідомого вибору письменника-реформатора жанру, який реалізує спроби на основі типового матеріалу продемонструвати нові необмежені жанрові можливості.

У цій статті проаналізована лише незначна частина творчості С. Лема. Але навіть такий огляд дає уявлення про спектр питань, що піднімаються у його науково-фантастичних творах. На підставі цих напрямів можна сформулювати певні проблеми, що стоять перед науковою фантастикою, а саме: проблеми загальнофілософського характеру, науково-технічного прогресу, його соціальні та людські аспекти, проблеми місця і ролі людини у Всесвіті, воєнна, антивоєнна, антитерористична тематика, наукові проблеми природи простору і часу, уявлення про мікро- і макросвіти; щодо життя і розуму, проблема «людини-машини» та ін. Тобто у цей перелік входять усі глобальні загальнолюдські проблеми і в цьому характерна особливість наукової фантастики, яка шукає відповіді на питання науки, міфології, мистецтва. Можна констатувати, що більшість піднятих проблем наукової фантастики, на відміну від наукових, побудованих на реальних фактах, здебільшого видумані, випереджають реалії, складаючи враження нереальності.

Письменник-фантаст С. Лем ставив за мету своїх творів – розірвати коло традиційності, вийти на рівень рефлексії, не лише розглянути та описати наукові проблеми, а й запропонувати можливі варіанти їхнього розв'язання. Відмінність міфу від фантастичного твору в наявності віри у реальність подій, що описуються в міфі. Спроби вивчення соціальних наслідків наукових і технічних відкриттів наближають наукову фантастику до утопії та антиутопії.

В основі всієї творчості Станіслава Лема – як літературної, так і наукової, стоїть питання пізнання. Навіть не стільки пізнання, скільки його межа – безвихідь, яку не заповнити нічим людським, бо людське – це помилки («умовні рефлексії») і сумніви та жаль як неодмінний наслідок вибору між двома неправильними рішеннями. «Важко назвати письменника, який би настільки глибоко, як Лем, був занурений у проблеми науки, технології та прогресу й при цьому зали-

шався письменником високої проби» [20, с. 17]. Тож він постійно занурений у проблеми науки, технології та прогресу. Наприклад, у «Сумі технологій» письменник торкається сучасних проблем, висуваючи гіпотези і прогнози шляхів розвитку науки і культури людства на стику другого і третього тисячоліть. А під створеним ним терміном «мегабітна бомба», що став пізніше назвою збірки есеїв С. Лема, знаходимо його глибокі міркування щодо віри та інформації, духу та розуму машини. Розглядаючи перспективи розвитку науки і техніки, він постійно висловлював свої ідеї на тему майбутніх доріг людської цивілізації, пророкуючи прориви у галузі генної інженерії, інформатики. Коментуючи те, що народжувалось зараз на наших очах, Лем задається питаннями стосовно перспектив Інтернету, наслідків глобальної комп'ютеризації, можливостей створення штучного інтелекту, а також про природу мислення, розуму, свідомості. Важливими є не лише технологічні, а й етичні аспекти сучасної інформаційної

революції у світі, провідником у якому є С. Лем і який часом недоступний для повного розуміння.

Футурологія С. Лема і сьогодні має прикладний характер, бо автор був переконаний у тому, що здібності людини безмежні і вдосконаленню також немає меж – людство завдяки науковим відкриттям здатне багатократно збільшити інтелектуальні та фізичні можливості, творчий потенціал. Лише через наукові дослідження і передачу нових знань можна використати зростання глобалізації. Бо, як стверджував А. Тойнбі, суспільства, зорієнтовані на традиції, приречені на загибель, зорієнтовані на сьогоднішній день – приречені на стагнацію, і тільки суспільства, спрямовані на нове, здатні до розвитку.

Творчість С. Лема сучасна не лише за часом написання фантастичних повістей, футурологічних есеїв, апокрифів, мемуарів, а й за тематикою – філософські проблеми світу, космосу, пізнавальні можливості розуму, нові інформаційні технології та їх вплив на суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айдачич Д. Футурославія. Літературознавчі огляди про футурантастику / Д. Айдачич. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 171 с.
2. Левко У. Концепт надлюдини у кіноінтерпретаціях роману С. Лема «Солярис» / У. Левко // Питання літературознавства: Науковий збірник. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 79. – С. 130–138.
3. Мейлик-Гайказян И.В. Миф и утопия – две стороны мечты / И.В. Мейлик-Гайказян, О.Ю. Максименко // Миф, мечта, реальность: постнеклассические измерения пространства культуры / [под ред. И.В. Мелик-Гайказян]. – М. : Научный мир, 2005. – С. 166.
4. Свентоховский А. История утопии / А. Свентоховский. – М., 1910. – 425 с.
5. Адрианова-Перетц В.П. Комментарии / В.П. Адрианова-Перетц // Русская демократическая сатира XVII века. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 37.
6. Бесчётникова С.В. Утопическая парадигма художественного мышления переходной культурной эпохи (на материалах русской прозы рубежа XX–XXI вв.): Монография / С.В. Бесчётникова. – Донецк : Лебедь, 2007. – 500 с.
7. Муравьёв В.С. Антиутопия / В.С. Муравьёв // Литературный энциклопедический словарь // [под общ. ред. В.М. Кожевникова, А.П. Николаева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 29.
8. Спивак Р. Русская философская лирика: проблемы типологии жанров / Р. Спивак. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 140 с.
9. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1, 2.: [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 (624) с.
10. Фрумкин К.Г. Философия и психология фантастики / К.Г. Фрумкин. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 240 с.
11. Назаренко М. Опыт классификации фантастических жанров [Электронный ресурс] / М. Назаренко // Режим доступа до документа : <http://nevmenandr.net/nazarenko/sf.php>.
12. Literary Terms. A Dictionary. [Third edition, revised and enlarged by Karl Beckson and Arthur Ganz]. – London : Andre Deutsch Limited, 1990. – 308 p.
13. Литературная энциклопедия терминов и понятий / [под ред. А.Н. Николюкина] // Институт научной информации по общественным наукам РАН. – М. : НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с.
14. Кагарлицкий Ю. Что такое фантастика? / Ю. Кагарлицкий. – М. : Художественная литература, 1974. – 352 с.
15. Радишевський Р.П. Полоністичні та порівняльні студії : зб. наук. ст. / Р.П. Радишевський – К. : МП «Леся», 2009. – С. 458–467.
16. Волков А.Р. Станіслав Лем / А. Р. Волков: УЛЕ. – Т. 3, 1995. – С. 156.
17. Лем С. Мегабітна бомба / С. Лем [пер. з пол. Ірини Кияк] – Львів : ВД «Наутітус», 2011. – 212 с.
18. Липовецкий М.Н. Русский литературный постмодернизм: Очерки исторической поэтики / М.Н. Липовецкий. – Екатеринбург : Изд-во Уральского гос. пед. ун-та, 1997. – 317 с.
19. Lem S. Fantastyka i futurologia / S. Lem. – Warszawa : «Interart», 1996. – Т. 1, 2, 3.
20. Панько К. Повернення у непізнане / К. Панько, Т. Панько // Дзеркало тижня. – 2006. – № 12 (591). – С. 17.